

## JØDEDOMMEN SOM ET HELLENISTISK FÆNOMEN

*Af Benedikt Otzen*

Titlen på denne artikel<sup>1</sup> - Jødedommen som et hellenistisk fænomen - er formuleret bevidst provokerende, og man kan da spørge, om det er en rimelig formulering. For nok ved vi alle, at der skete et møde mellem Hellenisme og jødedom. Men er pointen ikke netop, at jødedommen kom ud af mødet med sin sjæl i behold, at hellenistisk livsforståelse ikke formåede at gøre det af med jødisk gudstro, for nu at sige det kort? Man kan henvise til den makkabæiske frihedskamp i 2. århundrede f.Kr., som var helt igennem sejrrig. Og man kan henvise til den rabbinske konsolidering efter Jerusalems fald i 70 e.Kr. Begge dele viser til overmål, at jødedommen stod distancen: den formåede at holde den fremmede påvirkning ude, og op igennem de første kristelige århundreder og den tidlige middelalder etablerede den sig i en rabbinsk ortodoksi, som har holdt sig helt op til vore dage - i hvert fald indtil den europæisk-jødiske emancipation i Oplysningstiden. De store rabbinske værker, Mishna fra ca. 200 e.Kr. og Talmud fra den første del af Middelalderen, står som monumenter over den rabbinsk styrede jødedom, som man fra kristen side op gennem tiden har betragtet som et fossil og samtidig som en herlig demonstration af, at Jesus og Paulus gjorde det rigtige, da de afviste den farisæisk-rabbinske lovforståelse.

Men samtidig kan man - stadig når det drejer sig om forholdet mellem jødedom og Hellenisme - henvise til den jødisk-aleksandrinske filosof Filon, som lever samtidig med Jesus. På den ene side er han en oplagt hellenistisk foreteelse i jødedommen; han bruger stoiske og middel-platoniske begreber i sine eksegetiske værker (hovedparten af dem er kommentarer til gammeltestamentlige fortællinger og love, som udlægges allegorisk), og han er vel også under påvirkning af mysteriereligionerne. Men på den anden side er han aldeles atypisk for den antikke jødedom; han er én stor parentes, og han er undtagelsen, der bekræfter regelen: at relationen mellem jødedom og Hellenisme er spinkel, for ikke at sige af platonisk art. Filons betydning for jødedommen i dens videre udvikling er ikke til at få øje på; det er kirkefædrene, der tager

## Jødedommen som et hellenistisk fænomen

ham til deres hjerte: en jøde, der taler så prægnant om *logos*, kan man bruge, og vi havde næppe kendt Filons skrifter, hvis ikke de kristne havde bevaret dem.

Ja, og så kan man også henvise til et par apokryfe eller pseudepigrave tekster (Visdommens Bog, 4. Makkabæerbog etc.), der ligesom Filon peger i hellenistisk retning. Men disse filosoferende skrifter er lige så atypiske som Filon, og lige som han hører de helt og ganske hjemme i diasporaen og er kun blevet overleveret hos de kristne. Således var man - ikke mindst tidligere og ikke mindst blandt jødiske forskere - i stand til at fastholde, at det hellenistiske, man kan finde i jødedommen, er et diasporafænomen, begrænset først og fremmest til den ægyptiske diaspora, og at det er uden betydning for hovedlinjen i jødedommens udvikling. Denne hovedlinje betegnes af det farisæisk-rabbinske, og den findes i Palæstina og i den østlige (babylonske) diaspora.

En sådan opstilling er jo ikke direkte forkert; men den er alligevel for enkel. Det er rigtigt, at den rabbinske linje bliver dominerende, når vi kommer op i de første kristelige århundreder. Alt andet, som jødedommen måtte have optaget i sig i den hellenistisk-romerske tid, trænges ud, og skrifter, der ikke repræsenterer den rabbinske ortodoksi undertrykkes (og bliver altså kun bevaret hos de kristne, til dels med kanonisk status). Men det afgørende - i hvert fald for os, der jo altid ser på jødedommen i dens relation til den tidlige kristendom og er specielt interesseret i at forstå den jødedom, hvoraf kristendommen er et produkt - det afgørende for os er at forstå jødedommen i den tid, der ligger forud for den rabbinske ensretning, og specielt at forstå den palæstinensiske jødedom og *dens* forhold til Hellenismen. For det er nu engang ikke kun i den ægyptiske diaspora, at der sker noget i relationen mellem Hellenisme og jødedom.

Vi kender alle Harnacks *bon mot*: at gnosticiseringen er et resultat af *kristendommens akutte hellenisering*. Der var andre - især inden for den såkaldte religionshistoriske skole i eksegesen - der mente, at gnosticiseringen snarere skulle opfattes som udtryk for *kristendommens akutte orientalisering*. Men det interessante i denne sammenhæng er nogle forsøg fra nyere tid på at se en forbindelse mellem jødedommen og den tidlige gnosis. En række forskere, herhjemme repræsenteret af Per Bilde,<sup>2</sup> opfatter gnosticiseringen som et produkt af en proces, man kunne betegne som *jødedommens akutte hellenisering*.

Følger man denne tankegang, skulle der altså være tale om præ-gnostiske træk i den før-kristelige og før-rabbinske jødedom, træk som stammer fra en hellenistisk påvirkning. Spørgsmålet er, om man kan efterspore en mere eller mindre helleniseret jødedom i århundrederne før Kristus, en helleniseret jødedom, som udvikler sig ved siden af den farisæisk-rabbinske hovedretning, og som dels ender i kristendommen og dels i gnosticismen. En sådan opfattelse forudsætter i hvert fald, at jødedommens forhold til Hellenismen ikke er slet så platonisk og isoleret, som man tidligere var tilbøjelig til at mene, og som altså især jødiske forskere gerne ville hævde i deres bestræbelser på at fastholde den rabbinske linje som hovedlinjen i jødedommens udvikling. Men - som allerede sagt - meget tyder på, at det ikke kun er i den ægyptiske diaspora, at Hellenismen får lov at påvirke jødedommen. Der sker også noget med den palæstinensiske jødedom.

Og det bør egentlig ikke undre nogen, hvis man blot tager et kort vue over den historiske udvikling. Efter at Aleksanders storrige var blevet delt i diadok-rigerne, kom Palæstina de første 100 år (ca. 300-200 f.Kr.) under Ptolemæerne i Ægypten. De næste 150 år (ca. 200-63 f.Kr.) var Palæstina under Seleukiderne i Syrien, og endelig fra Pompejus i 63 f.Kr. var landet under romerne, og det varede til Jerusalem's ødelæggelse og til det andet jødiske oprør i 130'erne og videre frem til byzantinerne. Palæstina kommer hele tiden til at ligge i et storpolitisk brændpunkt: i de første perioder dér, hvor ptolemæisk og seleukidisk magt mødtes og tog livtag med hinanden. Og i den romerske periode lå Palæstina netop, hvor romernes fremtrængen mod øst blev holdt i skak af partherne. Politisk og militært skete der noget i Palæstina hele tiden. Men hvad skete der kulturelt?

Den afgørende forudsætning for, at der kunne ske noget, var følgende: som i andre dele af diadok-rigerne oprettes i Palæstina - det begyndte allerede i ptolemæisk tid og fortsatte helt ned i den romerske epoke - en række *poleis*, fristæder med forbillede i den græske *polis*. Der er enten tale om administrative centre, handelscentre eller militære støttepunkter. Byerne er indrettet efter klassisk, græsk mønster og har en ganske demokratisk styreform. Befolkningen er i begyndelsen for en stor del grækere eller folk fra andre dele af diadok-rigerne (Lilleasien etc.). Byerne bliver betydningsfulde gennem den internationale handel, og de bliver sæde for et internationalt kulturliv. For Palæstinas vedkom-

## Jødedommen som et hellenistisk fænomen

mende er der først og fremmest tale om kystbyerne, en række byer i den sydvestlige del af landet og om Dekapolis, et forbund af byer i Midt- og Østpalæstina. Efterhånden trækker også jøder ind til disse nye og rige bydannelser, og en ny jødisk overklasse (saddukæerne hører måske hjemme her) udgår fra de græske *poleis*.

Den nye jødiske overklasse med hellenistiske idealer og den fremmede befolkning i de palæstinensiske *poleis* kommer i et modsætningsforhold til det jødiske *ethnos* i Palæstina, altså den ortodokse og konservative jødiske befolkning i landet, som har sit åndelige hjem i templet og hos præsteskabet i Jerusalem, og som retledes og styres af det jødiske ældsteråd med ypperstepræsten i spidsen. Man kan i 170'erne og 160'erne f.Kr., under seleukidekongen Antiokus Epifanes, tale om et forsøg på at gennemføre en »akut hellenisering af det jødiske samfund«. Vi har de forviklede stridigheder omkring ypperstepræsteembedet i Jerusalem, som flere gange kommer på hellenisters hænder. Helleniseringsbestrebelseerne kommer til udtryk i en række forbud mod jødiske religiøse skikke, et forsøg på at give Jerusalem *polis*-status og at give templet en international stilling med kult for fremmede guder ved siden af Jahvekulten. Hvem tager initiativet til alt dette? Næppe Seleukiderne eller Antiokus, men derimod de helleniserede kredse inden for det jødiske præsteskab og den jødiske overklasse. Reaktionen kommer i form af det makkabæiske oprør. I første omgang lykkes det hasidæerne, »de fromme«, at vise hellenisterne vintervejen. Med hasidæerne har vi en gruppering, som repræsenterer den jødisk-ortodokse reaktion, og som senere udvikler sig til farisæerne på den ene side og essæerne og andre apokalyptiske grupper på den anden side.

Men som bekendt er problemet ikke løst hermed. Makkabæerne og deres efterkommere etablerer sig efterhånden i det hasmonæiske dynasti, og her får den nye jødiske overklasse meget at skulle have sagt, og i Herodestiden efter romernes komme i 1. århundrede f.Kr. er det ikke anderledes. Herodes er selv et produkt af det nye hellenistiske miljø omkring de græske *poleis* i den sydvestlige del af Palæstina, og han repræsenterer på enhver måde en moderne type med sine idealer hentet i den vestligt prægede blandingskultur. I øvrigt er mange af konflikterne i romersk tid ikke forårsaget af et modsætningsforhold mellem romerne og jøderne, men af den stadige konflikt mellem de græske *poleis* og det jødiske *ethnos*.

Der er flere oplagte forskningsopgaver i disse historiske forhold: F.eks. en undersøgelse af forholdet mellem *polis* og *ethnos*, sociologisk, arkæologisk, litterært. Eller en analyse af Seleukidernes religionspolitik - altså spørgsmålet om, hvorvidt Seleukider eller helleniserede jøder er udfarende kraft i de forholdsregler i 160'erne, som åbenbart vil undertrykke, eller i hvert fald radikalt reformere, den jødiske religion. Eller er der snarere tale om et politisk problem: at Seleukiderne opfatter store dele af det jødiske *ethnos* som pro-ptolemæisk og vil ramme denne politiske opposition? Der er et ganske stort kildemateriale hos Josefus, i Makkabærbøgerne og i de antikke beretninger om Seleukiderne.

Men igen må vi spørge: hvad sker der kulturelt? Vi skal næppe forestille os, at den hellenistiske dannelse i de græske *poleis* når ud til enhver jøde i Palæstina. Der er tale om en »dannelseselite« i de nye byer, og det er først og fremmest den jødiske dannelseselite, der får indtryk af de nye strømninger. Men alligevel er visse begreber fra hellenistisk-synkretistiske religionsformer og fra græsk populærfilosofi trængt ned også i den jødiske folkereligion, og vi kan spore dem bag nogle af de mange litterære frembringelser, vi har i perioden: sene skrifter i Det gamle Testamente, Apokryfer og Pseudepigrapher, Josefus og Qumrantekster - altså skrifter, der har rod i den palæstinensiske jødedom. Det stemmer med det, jeg har været inde på før, at det ikke blot er i diasporaen, en hellenistisk indflydelse på jødedommen gør sig gældende. Det var, som jeg nævnte, hvad man tidligere gik ud fra. Men den nyere forskning, ikke mindst repræsenteret af Hengels værk, hævder med stor styrke, at man ikke længere kan opretholde det skel, man tidligere drog mellem diaspora-jødedom (gennem-helleniseret) og palæstinensisk jødedom (kun svagt berørt af Hellenismen). Den hellenistiske påvirkning er stærk begge steder, men giver sig forskelligt udtryk: i diasporaen får vi en jødisk litteratur, som er hellenistisk-græsk både i form og indhold (Filon, Visdommens Bog, græsk-jødisk historieskrivning bevaret i fragmenter etc.), mens vi i Palæstina har en hellenistisk påvirkning, som måske nok er mindre påtagelig, men ikke desto mindre umiskendelig.

Når vi nu skal koncentrere os om Palæstina, vil jeg begrænse mig til at sige noget om den apokryfe Jesus Siraks Bog og om apokalyptikken. Når det gælder *Siraks Bog* - den vigtigste af de gammeltestamentlige Apokryfer - er der tale om en mere direkte påvirkning fra græsk populærfilosofi. Sirak er repræsentant for den nye dannelseselite inden for

## Jødedommen som et hellenistisk fænomen

jødedommen: han er ikke helleniserende i vulgær forstand; han er dybt forankret i det jødiske. Men han har antenner ude for det nye og fremmede. Man har kaldt ham en stoiker i jødisk forklædning eller en antik jødisk eksistensfilosof.

Siraks Bog er som bekendt blevet til omkring 180 f.Kr. i Jerusalem - altså få år før den makkabæiske opstand, men alligevel så længe før, at den endnu ikke er præget af krisen. Bogen afspejler en harmonisk holdning til tilværelsen, som nok er typisk for den fredelige tid under Ptolemæerne i 3. århundrede og i de første årtier med seleukidisk regime. Bogen repræsenterer på mange måder en videreførelse af den gammeltestamentlige visdomslære, samtidig med at den fremhæver Moseloven som identisk med den guddommelige visdom, der var virksom i skaberordet og siden har gennemsyret skaberværket som en slags verdensfornuft, der sikrer verdensordenen. Allerede med sådanne tanker fornemmer man en lighed med den stoiske lære, og man vil se, hvordan begreber som *logos*, *sophia*, *taxis*, *nous* og *nomos* - centrale begreber hos stoikerne - spiller en væsentlig rolle i Siraks forståelse af verden, mennesket og det gode. Man kan læse videre herom i Hengels bog i kapitlet om Sirak og f.eks. i Bultmanns *Das Urchristentum* i kapitlet om stoikeren og naturligvis i større fremstillinger af den stoiske lære.

Denne verdensforståelse udvikles hos Sirak til en theodicé, når han forsøger at påvise, hvorledes modsætningerne i skaberværket og i tilværelsen kun er tilsyneladende, ganske som stoikerne kan hævde, at det onde kun synes at være til: det hører med til det fuldkomne ved skaberværket, siger Sirak, at alt det positive har sin modsætning i det negative:

Det onde har sin modsætning i det gode,  
og døden har sin modsætning i livet;  
ligeså har den fromme sin modsætning i synderen,  
og synderen sin modsætning i den fromme.  
Betragt således den Højestes skaberværker,  
de fremtræder to og to (Sirak 33,14).

Og et andet sted:

Alt er parvis, det ene svarende til det andet,  
og han har ikke skabt noget overflødigt (Sirak 42,24).  
Sin visdoms storværker har han indrettet vel (42,21).

Alting har sin funktion og sit formål, når blot det indtræffer på den rette tid:

Herrens gerninger er allesammen gode,  
og alt, hvad der er brug for, yder de, når timen er der;  
man må ikke sige: »Det ene er værre end det andet« (Sirak 39,33).

Ganske på samme måde kan stoikeren tale: set i den store sammenhæng er alt nødvendigt og formålstjenligt; blot man kan erkende det og derigennem opnå frihed.<sup>3</sup> Selv døden er omfattet af denne harmoni i det store digt i kap. 41, som Brahms har brugt som tekst i en af sine *Vier ernste Gesänge*:

O Tod, wie bitter bist du ...

ja, bitter, men kun for den, der lever trygt blandt sine ejendele og har lykken, men

O Død, hvor god er dog den afgørelse, du bringer  
for et menneske, som lider mangel,  
hvis kræfter tager af ...

Det er også hos Sirak, at tanken om menneskets frie vilje for første gang i jødedommen bliver behandlet teoretisk:

Det var ham, der skabte mennesket i begyndelsen,  
men derefter overlod han det til dets egen frie vilje;  
hvis du vil, kan du holde budene,  
og om du vil vise troskab, det beror på dit eget frie valg (Sirak 15,14-15).

Det vil, så vidt jeg kan se, være en balancegang at bestemme Siraks forhold til stoicismen og andre hellenistiske fænomener; han optager noget og vender sig kritisk mod andet. Når Sirak (43,27) slutter en lovprisning af skaberværket med at sige om Gud:

vore ord samler sig i dette: »Han er alt!«,

så kan Hengel nok have ret i, at det lyder »fast pantheiserend«. Men man skal nu ikke på nogen måde tro, at Sirak forlader den gamle jødiske gudstro til fordel for stoikerens monistiske og pantheistiske gudsbegreb. Han er en eklektiker, og han henter ord og begreber i tidens populærfilosofi og bruger dem.

Sirak er interessant i denne sammenhæng, fordi de hellenistiske træk ikke er så entydige som hos Filon. Uenigheden er da også stor, når det gælder om at bedømme Sirak som et hellenistisk fænomen. Nogle

## Jødedommen som et hellenistisk fænomen

underbetoner betydningen af det stoiske hos ham;<sup>4</sup> andre - som Hengel og Marböck<sup>5</sup> - lægger vægt på forholdet til det stoiske, hvis man ikke vil gå så vidt, at man kalder ham en stoiker i jødisk forklædning. Man kan altså nok diskutere, hvor meget der egentlig sker med den klassiske jødiske Jahverreligion, når en mand som Sirak kommer i forbindelse med græsk filosofi og anvender dens begreber. Loven står stadig i centrum; forsynet opfattes nok som en halvt pantheistisk verdensorden, den guddommelige visdom, men det er alligevel Jahves verdensorden, det drejer sig om, og alle de nye begreber underordnes Moseloven.

Når vi nu til sidst vender os til *den jødiske apokalyptik*, kan vi med det samme sige, at vi her har et felt, hvor der i hvert fald sker meget med den jødiske religion i hellenistisk tid. Apokalyptikken er et typisk hellenistisk fænomen, for så vidt som den netop er et produkt af mødet mellem øst og vest; apokalyptikken optager strømninger både fra vestlige filosofier og ideologier, men også fra østlige, ikke mindst persiske religionsformer.

Således er der meget fremmed stof i apokalyptikken; men samtidig har den dybe rødder i jødedommen og i den klassiske israelitiske religion. Visdomslærere og præster har været med til at give den sit særpræg; de har også brugt de gammeltestamentlige profetiske traditioner, har omformet dem og kombineret dem med det fremmede. Apokalyptikken er på enhver måde et *mixtum compositum*. Derfor er definitionen også for snæver, hvis man slår sig til tåls med at betegne apokalyptikken som identisk med gammel jødisk eskatologi - eventuelt i ny, forbedret og udvidet udgave. Man kan fristes til at opfatte apokalyptikken således, fordi der faktisk indgår megen israelitisk-jødisk eskatologi i den. Men apokalyptikken er noget langt mere omfattende: den er udtryk for en bestræbelse på at nå frem til en totalforståelse af den menneskelige tilværelse, og den er således et mangesidet fænomen. Som de gamle dogmatik'er indeholder den både en lære om Gud, om mennesket og om verden - og altså også om »de sidste ting«.

Netop fordi apokalyptikken er så sammensat og så omfattende, er det karakteristisk, at det er svært at placere den i det jødiske samfund. Den opstår, eller snarere: kommer op til overfladen, i forbindelse med reaktionen mod helleniseringsbestrebelsene før det makkabæiske oprør i 2. århundrede f.Kr. Reaktionsbevægelsen synes senere at dele sig: farisæerne går deres egne veje og ender i rabbinismen. Det apokalyptiske synes



snarere at have fået fodfæste i de dele af reaktionsbevægelsen, der er præsteligt domineret, og som ender i essæernes og Qumranfolkernes udbrydergrupper. Her spiller en farisæisk præget lovfromhed også en vis rolle, men den fremmede påvirkning er stærkere, og efterhånden kommer de apokalyptiske kredse til at stå langt fra de farisæiske.

Som nævnt er den fremmede påvirkning i apokalyptikken både af vestlig og østlig art. Den israelske orientalist Michael Stone har i bogen *Scriptures, Sects and Visions* (1980) fremhævet, at der tidligt i hellenistisk tid fremkommer, hvad han kalder en græsk-orientalsk blandingskultur (han opfatter Manetho og Berossus, der begge skriver omkring år 300, som repræsentanter for denne kultur). Han forestiller sig, at der allerede tidligere har været en påvirkning fra den persiske kultur, og at den nye blandingskultur kanaliseres ind i det, der bliver til den jødiske apokalyptik, der således indeholder mangt og meget.

Der kan ikke være tale om at gå i detaljer. Men der er en række træk i den jødiske apokalyptik, som peger mod Persien, og der er andet, der peger mod vest. Det gælder f.eks. antropologien, hvor vi i det halv-apokalyptiske skrift *De tolv Patriarkers Testamenter* kan møde en ren stoisk lære om sanserne (Rubens Testamente 2-3); også i den etiske belæring er der meget, der minder om stoicismen. Læren om engle og dæmoner røber snarere persisk påvirkning; det samme gælder spekulationerne over verdensforløbet delt op i perioder og den dualistiske lære, som i Qumran føres ud i sin yderste konsekvens. Forestillingerne om syv (eller ti) himle og overhovedet hele det astronomiske apparat i den jødiske apokalyptik skal nok føres tilbage til den persisk-babylonske synkretisme og har sikkert været overtaget af det jødiske præsteskab, før det er endt i apokalyptikken.

Jeg nævnte tidligere forsøg i de senere år på at finde gnosticisms oprindelse i jødedommen - med en drejning af Harnacks formulering: at gnosticismen i sin oprindelse kunne opfattes som et resultat af en akut hellenisering af jødedommen. Det er forhåbentlig fremgået, at det - hvis hypotesen er rigtig - må være i den brede strøm af apokalyptik i jødedommen, at man skal søge gnosticisms rødder. Det er i hvert fald ikke for meget at sige, at der i den jødiske apokalyptik med dens bestræbelser på at nå frem til en totalforståelse af tilværelsen er, hvad vi kunne kalde prægnostiske træk.

## Jødedommen som et hellenistisk fænomen

### Noter

1. Artiklen er identisk med et foredrag holdt på Det teologiske Fakultets lærermøde på Sandbjerg i maj 1989. Med baggrund i Det humanistiske Forskningsråds Hellenisme-projekt var fænomenet »hellenisme« gjort til mødets hovedtema under den overordnede rubrik »Kultur møde«. Tre af fakultetets lærere er inddraget i projektet (Per Bilde i ledelsesgruppen, Søren Giversen og jeg i programudvalget), og vi så det på Sandbjerg-mødet bl.a. som vor opgave over for fakultetets øvrige lærere at orientere om problemstillinger og forskningsmuligheder under projektet.

Jødedommen har en ganske central plads i Hellenisme-projektet, og det hænger sammen med, at man - med megen god ret - fandt, at den antikke jødedom er velegnet, når det gælder om at demonstrere, hvordan og på hvilke forskellige måder mødet mellem Hellenismen og de gamle orientalske kulturer og religioner kunne foregå. Sagen er jo den, at der er adskillige af de nærorientalske kulturer og religioner, vi først kender i den helleniserede udgave og gennem de græske autorens. Men allerede da Hellenismen drog østover, havde jødedommen en fast struktur og til dels en lukket kodeks; dvs. at vi kender den klassiske, før-hellenistiske jødedom og har gode muligheder for, når vi så inddrager jødiske tekster fra den hellenistiske epoke, at se, hvad der sker med jødedommen i mødet.

Jeg vil ikke sammenstille en litteraturliste, men vil tillade mig at henvise til litteraturangivelserne i min bog *Den antike Jødedom. Politisk udvikling og religiøse strømninger fra Aleksander den Store til Kejser Hadrian*, 2. oplag, København 1989. Herudover vil jeg kun fremhæve ét værk: Martin Hengels *Judentum und Hellenismus. Studien zu ihrer Begegnung unter besonderer Berücksichtigung Palästinas bis zur Mitte des 2. Jh.s v.Chr.*, Tübingen 1969, som jeg har lænet mig tungt op ad, og som i disse år er hovedværket for alle, der arbejder med disse sager.

2. Per Bilde, »Gnosticisms oprindelse. Skitse til forskningshistorisk oversigt«, *Dansk Teologisk Tidsskrift* 34, 1971, 241-255.
3. Rudolf Bultmann, *Das Urchristentum im Rahmen der antiken Religionen*, Zürich 1949, 152, 154.
4. F.eks. Georg Sauer i indledningen til *Jesus Sirach* i Werner Georg Kümmel (Hrsg.), *Jüdische Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit III/5*, Gütersloh 1981.
5. Martin Hengel, *Judentum und Hellenismus*, 265-275; Johann Marböck, *Weisheit im Wandel. Untersuchungen zur Weisheitstheologie bei Ben Sira*, Bonn 1971, 143-145 og 170-173.

### Summary

»Judaism as a Hellenistic Phenomenon«. - With the somewhat provocative title the theme is given: the relations between hellenistic culture and Judaism. The Hellenistic impact upon Judaism is not restricted to the Diaspora (e.g. Egypt); also in Palestine Hellenism had a strong influence canalized through the many hellenistic poleis, free cities. This fact is demonstrated with examples from the Book of Sira and from apocalyptics.

**Benedikt Otzen**  
Professor, dr. theol.  
Institut for Gammel Testamente  
Aarhus Universitet